

מזמור נ"א - מחאתו של נתן ותשובתו של דוד על חטא בת שבע

* ד"ר בני גזונדהייט

ברצוני להודות לאריה בר-טוב על עריכת המאמר; לד"ר יונתן גרוסמן, הרב ד"ר מאיר מוניץ, ד"ר נאווה כהן ונדב ברויאר על הערותיהם המועילות; לשולמית אברהמי-מאיר (בוגרת מכללת אמונה) על הכנת התרשים הנפלא; לאומנות הגרפית נועד תפקיד נכבד בהצגת המזמור באופן נהיר, ברור ופשוט - בבחינת "גַל עֵינֵי וְאֵבִיטָה וְפִלְאוֹת מִתּוֹרְתְךָ" (תהלים קי"ט, יח). לא כל המקבילות המופיעות בתרשים מוסברות במאמר זה, ועוד חזון למועד.

במזמור זה נפרסת תפילתו של דוד לאחר מחאתו של נתן הנביא על חטאו עם בת שבע והריגת אוריה (שמואל ב' י"א-י"ב). בתפילתו דוד מתגלה כבעל תשובה ומהלך זה משפיע על מכלול חייו. במאמר נבחן את המזמור, וגם את הקשרו הפרטני לספר שמואל והקשרו הרחב כפתיח של האוסף השני לְדָוִד (נ"א-ע"ב), ולשם כך נעזר בכליה של הפרשנות ההקשרית.¹ לביאור המזמור נעזר בתרשים גרפי (ראו בעמוד הבא) המאיר את הפרשנות באור חדש.

א. מזמור נ"א - מבנה ומשמעות (תרשים 1)

לאחר הכותרת והפתיח (א-ב) המשורר מתוודה על חטאיו ומבקש כפרה (ג-יא). בחלקו השני של המזמור הוא מתפלל על התחדשות הלב והרוח מחמת חטאו (יב-יט). שני הפסוקים האחרונים עוסקים בחזון העתידי של בניין ירושלים (כ-כא). חלוקה זו מתבססת על תוכן הפסוקים ועל מילים מנחות, המעצבות את מבנה המזמור.

כותרת (א-ב)

הכותרת ממקמת את דברי המזמור בשלב שלאחר תוכחתו של נתן. בסיפור בספר שמואל תגובתו של דוד מתמצית בהכרה בחטאו: "חָטָאתִי לָהּ" (שמואל ב' י"ב, יג); מזמורנו מציג את תפילת דוד עם הרהורי תשובתו שלאחר התוכחה.

פסוק ב בנוי משני חלקים שקולים, חטאו של דוד מתואר בסגנון דומה למעורבתו של נתן: "בְּבֹא אֵלָיו נָתַן הַנְּבִיא - פְּאֶשֶׁר בָּא אֶל בַּת שֶׁבַע". למרות הבדל המשמעות של הצירוף: "בו"א אל" בשני חלקי הפסוק, הדימיון ביניהם יוצר תקבולת בין חטאו של דוד לתוכחתו של נתן: מחאתו ותוכחתו של נתן הנביא שקולה כביכול לחטאו של דוד המלך עם בת שבע, והיא באה לכפר עליה.

חלק ראשון (ג-יא) - כפרה וטיהור מהחטא

פסוק ג ופסוק יא מתקשרים באמצעות השימוש במילה מִחָה ובכך יוצרים מסגרת לחלק הראשון (ראו בתרשים). חלק זה עוסק בתפילתו של דוד לכפרה על חטאו.² הבקשה בפתיחת המזמור: "חַנְּנֵי אֵךְ לְהִים

1 אין במסגרת מאמר זה היכולת להקיף את תרומתה המלאה של הפרשנות ההקשרית להבנת מזמור נ"א ולעיצוב האוסף השני לְדָוִד ונדרשת העמקה נוספת.

2 פסוק טו אמנם גם מזכיר "פשע" ו"חטא", אך במובן של תיקון העולם; ראו להלן וגם במזמור ל"ב, א-ה.

פְּחֶסְדָּהּ כְּרַב רַחֲמֵיהָ מִחָה פְּשָׁעֶי" (ג) מזכירה את מידת הרחמים של ה': וַיֹּאמֶר אֲנִי אֶעֱבִיר כָּל טוֹבִי עַל פְּנֵיהָ וְקִרְאתִי בְשֵׁם ה' לְפָנֶיהָ וְחַנּוּתִי אֶת אֲשֶׁר אָחֹן וְרַחֲמֵתִי אֶת אֲשֶׁר אֶרְחַם (שמות ל"ג, יט). דוד פונה לחסדי ה' כפי שהתגלו למשה לאחר חטא העגל.³

בחלק הראשון המילה "מִחָה" יחד עם מושגים נוספים יוצרים מבנה כיאסטי מרשים (1'-2'-3'-4'-4-3-2-1), אשר תורם להגדרת החלק הראשון של המזמור:

(1) מִחָה - (2) כְּפִסְנֵי - (3) טְהַרְנֵי - (4) אֲדַע - (4) תוֹדִיעֵנִי - (3) וְאֶטְהַר - (2) תִּכְבְּסֵנִי - (1) מִחָה

המבנה והשדה הסמנטי מדגישים את נושא החלק הראשון, כפרה וטיהור מהחטא. בתחילה דוד מבקש שה' יטהרו ויכבסו מחטאו (ד), ובסוף פעולות אלה מביאות אותו למצב המתוקן של טהרה באזוב והלבנה כשלג (ט), המחזירה לו את שמחת החיים (י). תהליך זה מהחטא אל טהרת החטא, בא לידי ביטוי בשינוי משמעות של השורש חט"א בפסוקים אלה: לאחר הוידוי על החטא בלשון "לָךְ לְבַדָּהּ קָטָאתִי" (ו) המשורר מסיים בבקשתו "תִּתְחַטְּאֵנִי" (ט), דהיינו בקשת להיטהר מהחטא, כי "החיטוי הוא הסרת החטא" (רד"ק); שינוי משמעותי זה של השורש "חט"א" משקף את תפילתו של בעל התשובה, אשר מודה על חטאו ("קָטָאתִי") ובעקבות כך מבקש להיטהר ממנו ("תִּתְחַטְּאֵנִי").

האזוב מסמל את סוף תהליך הטהרה מהחטא: "ואמר תִּתְחַטְּאֵנִי כמו שמחטאים באזוב שהוא סוף הטהרה שְׂמִיזִין עליו באזוב, כן תִּתְחַטְּאֵנִי מעוונתי והחיטוי הוא הסרת החטא" (רד"ק). במרכזו של המבנה נמצא הוידוי על החטא (ה-ו) ועל הנטייה לחטא (ז),⁴ ובו דוד מודה בצדקו ובמשפטו של ה' (סוף פסוק ו).⁵ דוד גם מוסיף בקשת דעת שהיא הבסיס לתשובה, שכן "אם אין דיעה - תפלה מניין".⁶ דוד יודע ומכיר את פשעיו: "כִּי פְשָׁעִי אֲנִי אֲדַע" (4), ומבקש להכיר את רצון ה' באופן מעמיק על מנת להתמודד עם החטא: "הֵן אֶמֶת חֲפִצְתָּ בְּטוֹחוֹת וּבְסֻתָּם חֲכָמָה תוֹדִיעֵנִי" (4).⁸

3 תפילת משה לה' אחרי חטא העגל היא תבנית לבקשת כפרה אחרי חטא, כפי שמפורש כבר בחז"ל: "וַיַּעֲבֹר ה' עַל פְּנֵי וַיִּקְרָא (שמות ל"ד, ו) - אמר רבי יוחנן: אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאומרו, מלמד שנתעטף הקדוש ברוך הוא כשליח צבור, והראה לו למשה סדר תפלה. אמר לו: כל זמן שישראל חוטאין - יעשו לפני כסדר הזה, ואני מוחל להם. ה' ה' - אני הוא קודם שיחטא האדם, ואני הוא לאחר שיחטא האדם ויעשה תשובה. אֵל יְחִי וְחַיִּים וְחַיִּים - אמר רב יהודה: ברית כרותה לשלש עשרה מדות שאינן חזרות ריקם, שנאמר הנה אנכי כרת ברית" (ראש השנה י"ז ע"ב).

4 לדעת המאירי על אתר: "ואמר זה דרך הפלגה כעניין 'ופשע מִקְטָן קָרָא לָךְ' (ישעיה מ"ח, ח). ראו גם בראשית ח', כא. פסוק זה אינו קשור כלל וכלל לשאלת "החטא הקדמון" במקרא, כפי שפרשנים שאינם בני ברית רצו לטעון; ראו גם למטה בהערה 31.

5 הכרתו והודאתו של דוד בצדקו ובמשפטו של ה' הוא נושא מרכזי במזמור זה ובאוסף השני לְדָוִד. נושא זה מבוסס על מזמור אסף (נ'), שקודם לאוסף זה; ראו נ', ו; נ"ח, ב; ע"ב, א-ד, ואכמ"ל.

6 ראו, תלמוד ירושלמי ברכות פ"ד ה"ד; פ"ה ה"ב.

7 חפץ ה' שהאדם יכיר את עצמו, וזה בניגוד לקורבנות ללא וידי שאין ה' חפץ בהם (יח.כא).

8 על החשיבות לתבונה מעמיקה יותר בוידוי בעקבות החטא - ראו בדומה לכך במשנה מסכת אבות ד', כב: "...והחיים לידון לידע להודיע ולהודע שהוא אל הוא היוצר הוא הבורא הוא המבין הוא הדיין הוא עד הוא בעל דין והוא עתיד לדון...".

חלק שני (יב-יט) - טהרה לקראת בריאה חדשה ותיקון העולם

בהמשך לבקשה לכפרה וטיהור מהחטא המופיעה בחלק הראשון, החלק השני מכיל תפילה לבריאה חדשה של הלב והרוח.⁹ חלק זה מתוחם על ידי פסוקים יב ו-יט המדגישים את המילים לב ורוח (ראו בתרשים). הבקשה לבריאת "לב טהור... ורוח נכון" (יב) מביעה רצון להתחדשות ותשובה אצל דוד, אולם בסוף התהליך הוא מגיע למצב של "רוח נשפך לב נשפך ונדכה" (יט). לכאורה קשה להבין כיצד הבקשה להשגת "לב טהור... ורוח נכון" מתגשמת דווקא במצב של "רוח נשפך לב נשפך ונדכה",

אך לב שבור דווקא מהווה ביטוי מרבי לתפילה שבה האדם מעוניין בשינוי והתחדשות, שכן "אין דבר שלם מלב שבור".¹⁰

החלק הראשון (ג-יא) עסק בטיהור מטומאת החטא,¹¹ והחלק השני עוסק בקרבה אל ה'. החזרה המשולשת של המילה "רוח" בשלושה פסוקים צמודים (בתחילת הסיפא של כל פסוק) מתארת תהליך פסיכולוגי עמוק: דוד מבקש להתחדש עם "רוח נכון" (יב) בתוכו, אשר מלווה בקרבת ה' ושמירה על "רוח קדוש" (ג); בכך הוא משיב לעצמו את "ששון ושעשע", אשר מתורגם לתכונת "רוח נדיבה" (יד), דהיינו ללמוד לפושעים את דרכי ה' על מנת שישבו אליו (טו). דוד אינו עוסק רק בתשובתו האישית אלא מבקש להשיב גם פושעים וחסידים מדרכם הרעה (טו).¹² דוד מבקש לפתוח את שפתיו לתהילת ה' (ז), בכדי לבטא את תשובת הלב בה ה' חפץ (יח-יט).

חתימה (כ-כא) - חזון בניין ירושלים לעתיד הרחוק

חתימת המזמור נדמית כזרה לתוכן המזמור:

(כ) הַיִּטִּיבָה בְּרָצוֹנָה אֶת צִיּוֹן תִּבְנֶנָּה חוֹמוֹת יְרוּשָׁלַם:

(כא) אֶז תַּחֲפֹץ וּבְחִי צֶדֶק עוֹלָה וְכָלִיל אֶז יַעֲלוּ עַל מִזְבֵּיךָ פָּרִים:

בפסוקים אלו מתפלל המשורר על בנין ירושלים, על מנת שעם ישראל יוכל להקריב שם קורבנות. הקשר חתימה זו מעלה תמיהה, שכן לא ברור מהו הקשר בין תוכנה לתוכן המזמור שעוסק בתפילת דוד נוכח חטאו. רבי אברהם בן עזרא עוסק בשאלה מנקודת מבט שונה:

הַיִּטִּיבָה - אמר אחד מחכמי ספרד כי אלה השנים פסוקים הוסיפם אחד מהחסידיים שהיה בבבל שהיה מתנפל לפני השם ומתפלל המזמור הזה והצריכו לדבר זה בעבור שלא נודע כי ציון הוא המקום הנבחר רק בעת זקנות דוד; גם נכון הוא שנאמר ברוח הקודש.

בפירושו השני, ראב"ע מציע הסבר לפי התפישה החז"לית הגורסת שספר תהלים כולו נאמר על ידי דוד ולכן דוד אמר שני פסוקים אלה "ברוח הקודש". פירוש זה אינו עונה לבעיה אודות מיקומה התמוה

9 הגרי"ד סולובייציק הבחין בתהליך התשובה בין כפרה מחטאים בהתחלה לבין התרוממות לקרבת ה' בהמשך; ראו על כך בספרו: על התשובה, 1974, למשל בפרק על "כפרה וטהרה", ועוד.

10 אמירה זו מובאת בספר "קול מבשר" על תהלים קמ"ז בשמו של ר' שמחה בונם מפשיסחה, רבו של הרבי מקוצק: "ואומרים בשם הרבי רבי בונם זצ"ל, שמרגלא בפיו לומר: אין דבר שלם יותר...". האמירה התפרסמה גם בשירה של נעמי שמר: "אין דבר".

11 החטא גרם לטינוף שצריך כיבוס: "והנה דימה הנשמה שנתאלה לעשות מה שאיננו נכון כדבר מטונף שהוא צריך לכיבוס וטהרה" (ראב"ע), "כבסני מעוני כי העון בנפש כמו הכתם בבגד" (רד"ק).

12 בפסוקים דומים המשורר לא מדגיש דווקא את הוראת הפושעים והחוטאים - ראו כ"ה, יב; ל"ד, יב. ייתכן, שחזרתם בתשובה של החסידים מהווה ביטוי להשבת הששון לדוד: הַיִּטִּיבָה לִי שֶׁשׁוֹן שְׁעָרָה וְרוּחַ נְדִיבָה תִּסְמְכֵנִי: אֲלַפְנָה פִּשְׁעִים וְרָבִיבָה וְחֲסִידִים אֲלֵךְ יְשׁוּבֵי (יד-טו).

של החתימה במזמור נ"א. בפירוש הראשון, ראב"ע מציע שהחתימה נתוספה לאחר החורבן מתוך כמיהה לבנין המקדש, כשהקרבות יירצו שוב לפני ה'.¹³ גם לפי הפירוש הזה השאלה קיימת. הרי אותו חסיד יכל להוסיף את תפילתו במזמור הקשור לבנין המקדש. למרות הקושי, פירוש זה פותח בפנינו פתח להבנת החתימה מתוך הקשרה הרחב בספר תהילים, שחציו השני עוסק בדור שיבת ציון. כבר בשלב זה של הניתוח שלנו יש לציין שעיצוב החתימה איננו זר למזמור: המילה תְּחַפֵּץ מחברת בין דברי ה' בהווה "כִּי לֹא תְּחַפֵּץ זָבַח וְאֶתְנַהֵּל..." (יח) לבין העתיד, בו מצב זה ישתנה: "אֲזַ תְּחַפֵּץ זָבַחִי צְדָקָה..." (כא). על רקע זה יש לנסות להבין את הקשר בין החתימה למזמור. כפי שנראה בהמשך בדיון קצר על מיקום המזמור בתחילת האוסף השני לְדָוִד על פי הפרשנות ההקשרית, חתימה זו משתלבת היטב ליחידה כולה.

ב. סיפור חטא דוד ובת שבע בספר שמואל ובאוסף השני לְדָוִד

עיון בספר שמואל ב' י"א-י"ב מראה שמזמור נ"א משלב את הרקע הביוגרפי של סיפור והתוכחה בתוך המזמור. כך מחאתו של נתן ועונשו של דוד זוכים לפרשנות נפשית-דתית מצד דוד.

לאחר משל כבשת הרש (שמ"ב י"ב, א-ד), וחריצת הדין של דוד: "כִּי בָן מְנוֹת הָאִישׁ הָעֵשָׂה זֹאת" (שם ה), דוד מגלה את זהות הנאשם ומיד מתוודה במילים: "הֲטֹאתִי לָהּ..." (שם יג). מעבר לפגיעה הקשה בחיי אוריה ובנישואיו עם בת שבע, חטאו של דוד מוצג גם ככפיות טובה על הצלתו משאול והמלכתו למלך על ישראל:

וַיֹּאמֶר נָתָן אֶל דָּוִד אֲפֹתָהּ הָאִישׁ פֶּה אָמַר ה' אֵי לָהּ יִשְׂרָאֵל אֲנֹכִי מִשְׁחָתֶיךָ לְמַלְכָּהּ עַל יִשְׂרָאֵל וְאֲנֹכִי הַצֵּלְתֶּיךָ מִיַּד שָׂאוּל: וְאֶתְנַהֵּל לָךְ אֶת בֵּית אֲדֹנֶיךָ וְאֶת נְשֵׁי אֲדֹנֶיךָ בְּחִיקָה וְאֶתְנַהֵּל לָךְ אֶת בֵּית יִשְׂרָאֵל וְיִהְיֶה וְאִם מָעַט וְאִסְפָּה לָךְ כְּהֵנָּה וְכַהֲנָה: מֵהַיּוֹם בְּזִית אֶת דָּבָר ה' לַעֲשׂוֹת הָרַע בְּעֵינֶיךָ אֶת אֹרְיָה הַחֹתֵן הַפִּיט בְּחָרֵב וְאֶת אֲשֵׁתוֹ לְקַחְתָּ לָךְ לְאִשָּׁה וְאוֹתוֹ הֲרַגְתָּ בְּחָרֵב בְּנֵי עַמּוֹן: (שמואל ב' י"ב, ז-ט)

נתן מופיע שוב בסיפור, לאחר לידת בנם של דוד ובת שבע: "...וַתִּקְרָא אֶת שְׁמוֹ שְׁלֹמֹה וְה' אָהָב: וַיִּשְׁלַח בְּיַד נָתָן הַנְּבִיא וַיִּקְרָא אֶת שְׁמוֹ דָּוִדֶיךָ בְּעֵבֹר ה'" (שמ"ב י"ב, כד-כה). קריאת השם מבשרת שתשובתו של דוד התקבלה וה' אוהב את הבן המשותף מדוד ובת שבע.¹⁴ בשלמה מתקיימת נבואתו הקודמת של נתן הנביא: "כִּי יִמְלֹאוּ יָמֶיךָ וְשָׁכַבְתָּ אֶת אֲבֹתֶיךָ וְהִקְיַמְתִּי אֶת זֶרְעֶךָ אַחֲרָיִךְ אֲשֶׁר יֵצֵא מִמֶּעֵיךָ וְהִכְיַנְתִּי אֶת מַמְלַכְתּוֹ" (שמואל ב' ז', יב). לאחר הנבואה, דוד הודה לה' על כך, שנתן הנביא עיצב את חייו לטווח הרחוק: "וַתִּקְטַן עוֹד זֹאת בְּעֵינַיִךְ אֵי דָנִי אֵלֵהֶם וַתַּדְבֵּר גַּם אֶל בֵּית עֲבָדְךָ לְמַרְחֹק וְזֹאת תִּנְוֶרֶת הָאָדָם אֵי דָנִי אֵלֵהֶם" (שמואל ב' ז', יט). מהבטחת נתן הנביא בשמ"ב ז עולה, שהוא מבקש לעצב את חיי דוד ואת חזון העתיד של מלכות בית דוד על ידי זרעו לְמַרְחֹק; חטאו של דוד עם בת שבע פוגע קשות בחזון זה. בין תוכחת נתן למזמור נ"א קיימים קשרים לשוניים:

13 וכך פירשו מפרשינו: "הִיטִיבָה - לבנות בית מקדשך בתוכה בימי שלמה בני" (רש"י); "והתנבא בגאולה העתידה ואמר הִיטִיבָה..." (המאירי), וכך כבר במדרש ויקרא רבה פ"ז סימן ב: "... אמר דוד לפני הקדוש ברוך הוא: אני כבשתי את יצרי ועשיתי תשובה לפניך, אם אתה מקבלני בתשובה - הרי יודע אני ששלמה בני עומד ובונה את בית המקדש ובונה את המזבח ומקטיר עליו את הקרבנות שבתורה..."

14 לפי רצף הפסוקים קריאת השם "דָּוִדֶיךָ" נובעת מה': "...וְה' אָהָב: וַיִּשְׁלַח בְּיַד נָתָן הַנְּבִיא וַיִּקְרָא אֶת שְׁמוֹ דָּוִדֶיךָ (=דיד-אהוב ה') בְּעֵבֹר ה'". פרטים אלה בסוף סיפור החטא של דוד עם בת שבע מזכירים את דברי הרמב"ם על בעל תשובה: "גדולה תשובה שמקרבת את האדם לשכינה... התשובה מקרבת את הרחוקים, אמש היה זה שנאו לפני המקום משוקץ ומרוחק ותועבה, והיום הוא אוהב ונחמד קרוב וידיד..." (הלכות תשובה ז', ט).

שמואל ב י"ב	מזמור נ"א
(א) וַיִּשְׁלַח ה' אֶת נָתָן אֶל דָּוִד וַיֹּאמֶר לוֹ שְׁנֵי אֲנָשִׁים הָיוּ בְּעִיר אַחַת אֶחָד עֹשִׂיר וְאֶחָד רָאשׁ	(ב) בָּבוֹא אֵלָיו נָתָן הִנְבִּיא כְּאֲשֶׁר בָּא אֶל בֵּית שָׁבַע
(כב) וַיֹּאמֶר בְּעוֹד הַיֶּלֶד חַי צְמִיתִי וְאֶבְכֶּה כִּי אֲמַרְתִּי מִי יוֹדֵעַ וְחַיֵּי ה' וְחַי הַיֶּלֶד	(ג) חֲנִינִי אֶ לְהִים כַּחֲסֻדְךָ כָּרֵב רַחֲמֶיךָ מִחַה פִּשְׁעֵי
(יג) וַיֹּאמֶר דָּוִד אֶל נָתָן חֲטָאתִי לַה'	(ו) לָךְ לְבַדְּךָ חֲטָאתִי וְהִרַע בְּעֵינַיִךָ עֲשִׂיתִי
(ט) מִדּוֹעַ בְּזִית אֶת דְּבַר ה' לַעֲשׂוֹת הָרַע בְּעֵינַי אֶת אִוְרֵיהֶם הַחַוְתִּי הַפִּיט בְּחָרֵב וְאֶת אֲשֶׁתוֹ לְקַחְתָּ לָךְ לְאִשָּׁה וְאוֹתוֹ הִרְגַתְּ בְּחָרֵב בְּנֵי עַמּוֹן	(יט) זָבַחְתִּי אֶ לְהִים רוּחַ נְשֻׁבָרָה לֵב נְשֻׁבָר וְנִדְפָה אֶ לְהִים לֹא תִבְזֶה
שמואל ב כ"ה, לב-לג: וַיֹּאמֶר דָּוִד לְאַבְיָגַל ... וּבְרוּךְ טַעֲמָךְ וּבְרוּכָה אַתְּ אֲשֶׁר כָּלַחֲנִי הַיּוֹם הַזֶּה מִבּוֹא בְדָמַימ וְהִשְׁעָה לִּי לִי שמואל ב ט"ז, ז: וְכֹה אָמַר שְׁמַעִי בְּקוֹלִי יָא יָא יָא אִישׁ הַדָּמִים וְאִישׁ הַבְּלִיעַל דברי הימים א כ"ב, ח: וַיְהִי עָלַי דְּבַר ה' לֵאמֹר דָּם לָרֵב שְׁפַכְתָּ וּמְלַחְמוֹת גְּדֹלוֹת עָשִׂיתָ לֹא תִבְנֶה בֵּית לְשִׁמִּי כִּי דָמִים רַבִּים שְׁפַכְתָּ אֶרְצָה לִפְנֵי	(טז) הַצִּילֵנִי מִדָּמַיִם אֶ לְהִים אֶ לְהִי תִשְׁוֹעָתִי תַעֲרַן לְשׁוֹנֵי צְדִיקְתְּךָ

תפילת דוד "הצילני מדמים" (טז) מזכירה את אזהרתה של אביגיל לדוד שלא לשפוך "דם חנם" (שמואל א כ"ה, לא). בזכות תוכחה קיבל דוד על עצמו לנהוג במידת הצדק והיושר ולהשאיר את המשפט לאלהים. לאחר חטאו דוד מתקשה לשוב לעצמו עד הדרדרותו הגדולה בבריחתו מירושלים המיוצגת בהשפלתו על ידי שמעי. למרות רצונו דוד לא זכה לבנות את המקדש שכן: "... דם לרב שפכת וּמְלַחְמוֹת גְּדֹלוֹת עָשִׂיתָ לֹא תִבְנֶה בֵּית לְשִׁמִּי כִּי דָמִים רַבִּים שְׁפַכְתָּ אֶרְצָה לִפְנֵי" (דברי הימים א כ"ב, ח). קשרים אלו יוצרים מדרש פנים-מקראי שבו דוד מתפלל שה' יעזור לו להימנע מדמים ולבנות את המקדש בצדק וביושר.

כפי שכבר הוזכר למעלה, מתפילתו של דוד ניכר שתוכחה נתן עיצבה את חייו ואת התנהגותו הדתית והמוסרית. נתן ממשיך ללוות את דוד בהמשך חייו והוא ידוע כמחברם של תולדות דוד ושלמה:

"וְדַבְרֵי דָוִד הַמֶּלֶךְ הָרִאשֹׁנִים וְהָאַחֲרֹנִים הֵנָּם כְּתוּבִים עַל דְּבָרֵי שְׁמוּאֵל הָרִאשֹׁנִים וְעַל דְּבָרֵי נָתָן הִנְבִּיא וְעַל דְּבָרֵי גֵד הַחֹזֶה" (דבה"י א' כ"ט, כט); "וְשֵׁאֵר דְּבָרֵי שְׁלֹמֹה הָרִאשֹׁנִים וְהָאַחֲרֹנִים הֵלֵאל הֵם כְּתוּבִים עַל דְּבָרֵי נָתָן הִנְבִּיא וְעַל נְבוֹאָת אַחֲזָה הַשִּׁילוֹנִי וּבְחֻזוֹת יַעֲדוֹ הַחֹזֶה עַל יָרְבְּעָם בֶּן נְבֹט: וַיִּמְלֹךְ שְׁלֹמֹה בִּירוּשָׁלַם עַל כָּל יִשְׂרָאֵל אַרְבָּעִים שָׁנָה" (דבה"י ב פרק ט', כט-ל).

עיון מקיף באוסף השני לְדָוִד מגלה שתוכחתו של נתן השפיעה באופן משמעותי על עיצוב האוסף.¹⁵ לפי הפרשנות ההקשרית, רצף המזמורים, אירגונם באוספים וסידורם במסגרת חמשת הספרים

15 M. D. Goulder, *The Prayers of David*: להרחבה אודות האוסף השני לְדָוִד לפי הפרשנות ההקשרית ראו: M. D. Goulder, *The Prayers of David* (Sheffield 1990, Psalms 51-72). שחזרתם בתשובה של החטאים מהווה ביטוי להשבת הששון לדוד: הַשִּׁבְחָה לִּי שְׁשׁוֹן שְׁעָרָה וְרוּחַ יְדִיבָה תִּסְמְכֵנִי: אֶלְפִנְדָה פִּשְׁעִים דְּרָכֶיךָ וְחֲטָאִים אֵלָיִךְ לְשׁוּבו (יד-טו).

מתפרשים גם לפי הקשרם הרחב ומיקומם בספר כולו.¹⁶ שיטה זו חושפת את הסיפור הכולל של הספר באמצעות התבוננות בסיזור המזמורים ובקשרים ביניהם.

ספר תהילים מחולק לחמישה ספרים והמזמורים המיוחסים לְדָוִד מקובצים בשני אוספים בספרים הראשון (א'-מ"א) והשני (נ'-א-ע"ב). האוסף הראשון לְדָוִד (ג'-מ"א) מהווה כמעט את כל הספר הראשון, והוא מתאר את תורתו הדתית והמוסרית של דוד. האוסף השני מוקף מסביבו באוספים: לְבָנֵי קִרְחַם (מ"ב-מ"ט; פ"ד-פ"ח) וּלְאַסָּף (נ'; ע"ג-פ"ג), והוא מציג את חיי דוד ופעילותו כמלך וכהוגה מדיני-משיחי. עיון במזמור נ"א כפתיח לאוסף השני לְדָוִד מהווה דוגמה נאה לתרומה הייחודית של הפרשנות ההקשרית להבנת ספר תהילים.

במזמור ע"א, שנמצא לפני חתימת האוסף השני לְדָוִד, מתואר דוד המביט בחייו ממרומי זקנתו. מזמור ע"א מתכתב עם מזמור נ"א על ידי מקבילות לשוניות וענייניות, ויוצר על ידי כך מסגרת לאוסף כולו, כפי שעולה מהדוגמאות הבאות:

אַל תִּשְׁלִיכֵנִי לְעֵת זְקֵנָה
כְּכֹלֹת כְּחֵי אֶל תַּעֲזָבֵנִי (ע"א, ט)

אַל תִּשְׁלִיכֵנִי מִלְּפָנֶיךָ
וְרִיחַ קִרְדָּשֶׁךָ אֶל תִּקַּח מִמֶּנִּי (נ"א, יג)

הניסוח: "אַל תִּשְׁלִיכֵנִי" הינו ניסוח ייחודי המופיע אך ורק במזמור נ"א ובמזמור ע"א. במזמור נ"א דוד מבקש לשמור על קרבת א להים למרות חטאו, ובמזמור ע"א דוד מבקש להמשיך להיות קשור לה' גם בעת זקנתו.

יִמְלֵא פִי תְהִלָּתְךָ... אֶגִּיד נִפְלְאוֹתֶיךָ...
עַד אֶגִּיד זְרוּעֶךָ... תִּרְנְנָה שְׁפִתַי... גַּם
לְשׁוֹנִי כָּל הַיּוֹם תְּהַלֵּלְךָ צְדִקְתְּךָ (ע"א, ח.ז.יח.כג.כד)

תִּרְנְנָה לְשׁוֹנֵי צְדִקְתְּךָ:
אֲדַנֶּי שְׁפִתַי תִּפְתָּח וּפִי יִגִּיד תְּהִלָּתְךָ:
(נ"א, ט-ז)

דוד מבקש לשיר שבח לה' לאחר חטאו (נ"א) ולא להפסיק שיר זה גם בעת זקנתו (ע"א). שבעה מושגים מחברים לשוניות וענייניות בין פתיחת וחתימת האוסף השני לְדָוִד.

המסגרת והרצף של האוסף השני לְדָוִד, מקבילים למסגרת הסיפור, החטא והתוכחה בשמואל במחאתו הקשה של נתן הנביא מזכרת הצלתו של דוד משאול עד המלכתו למלך על יהודה וישראל. לאחר מכן, דוד שב בתשובה, ולבסוף נולד לו בן, אשר נהיה לירוש העצר שלו. כך גם האוסף השני לְדָוִד פותח בתגובתו של דוד על תוכחת נתן (נ"א), סוקר את הצלתו של דוד משאול והמלכתו למלך, והותם בדברי דוד הזקן לשלמה בנו (ע"ב, א), אשר מסיימים את הספר השני והותמים את חיי דוד (ע"ב, יט-כ).

מסגרת זו מבארת את החתימה התמוהה של מזמור נ"א (כ-כא). בחתימה זו דוד מבקש מה'

16 בפסוקים דומים המשורר לא מדגיש דווקא את הוראת הפושעים והחוטאים - ראו כ"ה, יב; ל"ד, יב. ייתכן, שחזרתם בתשובה של החֲטָאִים מהווה ביטוי להשבת הששון לדוד: הַשִּׁבְחָה לִי שְׁשׁוֹן יִשְׁעֶךָ וְרִיחַ נְדִיבָה תִּסְמְכֵנִי: אֲלַמְּדָה פִּשְׁעִים דְרָבְרָה וְחֲטָאִים אֲלִיךָ יִשׁוּבוּ (יד-טו).

שישפיע שפע טוב על ציון ויבנה את "חומות ירושלים" (כא), ואז "זבחי צדק" (כא) יתקבלו על המזבח. בסיפור המקראי דוד כובש את ירושלים (שמואל ב ה', ו-ט) ובונה אותה: "וישב דוד במצודה ויקרא לה עיר דוד ויבן דוד סביב מן הפלוא ונקיתה" (שמואל ב ה', ט). בימיו יש מצודה ("מלוא") בעיר אבל עדיין אין חומות המקיפות את העיר; רק שלמה בנו ממשיך את מפעל הבנייה האדיר של דוד אביו, הוא משלים את בניית המילוא, מקיף את העיר בחומה וגולת הכותרת, הוא בונה את המקדש, את בית ה'.

וְהָאֵלֹהִים יִשְׁמְרוּ אֶת דָּוִד וְאֶת הַמְּלָכָה שְׁלֹמֹה לְבָנוֹת אֶת בֵּית ה' וְאֶת בֵּיתוֹ וְאֶת הַמְּלֹאָה וְאֶת חוֹמֹת יְרוּשָׁלַם וְאֶת חָצֵר וְאֶת מְגִדוֹ וְאֶת גֹּרֵה: (מלכים א ט', טו)

מזמור נ"א עוסק בתפילתו של דוד לאחר חטאו עם בת שבע, שבעקבותיה נולד להם בנם שלמה; בקצה השני של האוסף (ע"ב) ניצב שלמה יורש העצר של דוד אשר ישלים את שאיפתו של אביו לבנות את ירושלים, כפי שהיא כבר משתקפת בחתימת מזמור נ"א. האוסף השני לדוד הפותח בתפילת דוד לבנין חומות ירושלים ומסיים במלכות שלמה משקף, אם כן, את הסיפור על בניית חומת ירושלים והמקדש. התפילה הכמוסה בחתימת מזמור נ"א על בניין ירושלים תתגשם על ידי שלמה בן דוד ובת שבע, עליו דוד הזקן (ע"א, ט) מתפלל בסוף האוסף השני לדוד.¹⁷

למרבה הפלא, מפעל הבניין האדיר של שלמה בירושלים לא מתואר כלל בספר תהילים. על מנת להבין את פשר הדבר נתעסק בשאלה נוספת, מדוע דווקא תוכחתו של נתן נבחרה ממכלול חייו של דוד כמוטיב מתווה ליצירת מסגרת זו. על שאלה זו נענה תוך כדי עיון בדמותו של דוד כבעל תשובה.

ג. מזמור נ"א - דמותו של דוד כבעל תשובה

פנים רבות לדמותו של דוד המלך: לוחם, מלך, הוגה תורני ונעים זמירות ישראל. דוד עצמו מסכם את פעולותיו בסוף חייו:

וְאֵלֹהִים דָּבְרִי דָּוִד הָאֲחֻרָיִם נְאֻם דָּוִד בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְנָאֵם הַגִּבֹּר הַקָּדִים עַל מְשִׁיחַ אֵל לְהֵי יַעֲקֹב וְיִנְעִים זְמֵרוֹת יִשְׂרָאֵל: רִיחַ ה' דָּבָר בִּי וּמְלִתוֹ עַל לְשׁוֹנִי: אָמַר אֵל לְהֵי יִשְׂרָאֵל לִי דָבָר צוֹר יִשְׂרָאֵל מוֹשֵׁל בְּאֲדָם צָדִיק מוֹשֵׁל יְרֵאת אֵל לְהֵי: (שמואל ב כ"ג, א-ג)

לפי פשוטו של מקרא, דוד היה מודע להערכתו כדמות היסטורית: "מְשִׁיחַ אֵל לְהֵי יַעֲקֹב", לתרומתו לתפילות ישראל: "יִנְעִים זְמֵרוֹת יִשְׂרָאֵל", ולמקור השראתו מדברי ה': "רִיחַ ה' דָּבָר בִּי וּמְלִתוֹ עַל לְשׁוֹנִי: אָמַר אֵל לְהֵי יִשְׂרָאֵל לִי דָבָר צוֹר יִשְׂרָאֵל". כך, דמותו מלמדת לבני אדם יראת ה': "מוֹשֵׁל בְּאֲדָם צָדִיק מוֹשֵׁל יְרֵאת אֵל לְהֵי". תכונות אלו מכשירות אותו להיות מורה דרך לדורות הבאים, וספר תהלים משמש עדות ספרותית לדמות זו.¹⁸

חז"ל זיהו תכונה נוספת בדמותו של דוד, העולה בפסוקים אלו:¹⁹

17 בכך הפרשנות ההקשרית מצדיקה את הוספת התוספת דווקא בחתימת מזמור נ"א, כפי שאכן הציע רבי אברהם בן עזרא בפירושו, אך הוא לא הסביר למה תוספת זו מופיעה דווקא במזמור זה.

18 ראו: M. Kleer: Der liebliche Sänger der Psalmen Israels - Untersuchungen zu David als Dichter und Beter der Psalmen, Bodenheim 1998.

19 דרשת חז"ל היא על המילים לפני הרשימה הנ"ל על תכונותיו של דוד, וייתכן שבכך הם ביקשו להדגיש, שתכונה זו קודמת לכל התכונות המפורטות בהמשך.

אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן, מאי דכתיב: "נָאָם דָּוִד בֶּן יִשָּׁי וְנָאָם הַגִּבֹר הַקָּמָה
קָל" (שמואל ב' כ"ג, א)? נאם דוד בן ישי, שהקים עולה של תשובה (מועד קטן ט"ז ע"ב)²⁰

תשובתו של דוד, המתגלה לאחר חטאו עם בת שבע ואוריה, מאפיינת את אישיות דוד לאורך כל
ימיו.²¹ המבנה המיוחד של האוסף השני לְדָוִד, הפותח במזמור נ"א ומתאר את חייו עד העברת המלוכה
לבנו יורשו (ע"ב), מדגיש עד כמה תכונה זו מרכזית אצל דוד. דמות זו מהווה השראה לדורות הבאים, כפי
שמפורש במזמור עצמו: "אֶלְמֶדָה פִּשְׁעִים דִּרְכֶיךָ וְחֻטָּאִים אֶלֶיךָ יָשׁוּבוּ" (נ"א, טו).²²

בפשטות, המקרא לא חוסך דברי ביקורת נוקבים על התנהגותו של דוד המלך, כפי שעולה גם
ממזמור נ"א. לפי פשוטם של מקראות דוד המלך חטא,²³ והמקרא אינו חוסך בתיאור החטא, הוידוי,
התשובה והעונש. כיון שדוד התוודה וחזר בתשובה שלמה מחטאיו, הוא התעלה כבעל תשובה למופת
לדורות הבאים.²⁴ המקרא דורש גם ממנהיגיה וגיבוריה הגדולים של האומה התנהגות מוסרית ומוחה על
חטאיהם לפי העיקרון: "מִכְסָּה פִּשְׁעֵי לֹא יַצְלִיחַ - וּמוֹדָה וְעֵיבָר יִרְחָם (משלי כ"ח, יג).²⁵ מאידך, אם חזרו
בתשובה שלמה, המקרא (ובעקבות כך גם חז"ל) חס על כבודם.²⁶

ד. סיכום ואחרית דבר

תגובתו של דוד על תוכחתו ומחאתו של נתן הנביא מתוארת בתמצות בספר שמואל ומפורטת במזמור
נ"א. תפילתו של דוד כוללת עזיבה של החטא (ב-יא), וההתחדשות ובקשת קרבה לה' (יב-ט). המזמור
מסתיים בבקשה כללית לבני ירושלים ולחידוש עבודת הקורבנות (כ-כא).

מזמור נ"א יחד עם מזמור ע"א מהווים מסגרת לאוסף השני לְדָוִד (נ"א-ע"ב), המתאר את חיי דוד.
מסגרת זו ולמעשה כל מזמורי האוסף מהווים מדרש פנים מקראי לסיפור תוכחת נתן, להצלחת דוד מידי
שאול, לסיפור המלכתו של דוד כמלך ולחזון העתיד של דוד. כך אנו למדים שמחאתו של נתן עיצבה את
התנהגותו של דוד בהמשך ולמעשה את תדמיתו לדורות הבאים.

20 ראו מקבילה במסכת עבודה זרה ה' ע"א.

21 ראו י' אליצור: "דוד בן ישי - מופת לבעלי תשובה", בתוך: תשובה ושבים, ירושלים תש"ם, עמ' 5-13 (מופיע באתר
"דעת").

22 ראו בהקשר בעבודה זרה ה' ע"א: "... לומר לך, שאם חטא יחיד - אומרים לו: כלך אצל יחיד [דוד המלך]... והיינו דרבי
שמואל בר נחמני א"ר יונתן, מאי דכתיב: נאם דוד בן ישי ונאם הגבר הוקם על? נאם דוד בן ישי שהקים עולה של
תשובה".

23 כך פירושו רוב פרשנינו, כולל רד"ק, רבי ישעיה מטראני על תהלים; אברבנאל על ספר שמואל, ועוד.
24 חלק ממאמרי חז"ל ביקשו להסתיר או להתעלם מחטאו של דוד, כפי שידוע במאמר הבא: "אמר רבי שמואל בר
נחמני אמר רבי יונתן: כל האומר דוד חטא - אינו אלא טועה, שנאמר וְיָהִי דָוִד לְכָל דִּרְכֵיךָ מְשֹׁפֵל נָה' עֲמוּ וְגו' (שמואל
א' י"ח, יז), אפשר חטא בא לידו ושכינה עמו: אלא מה אני מקיים 'מִדְּוַע בְּיָדָךְ אֶת דָּבָר הַ' לְעִשְׂוֹת הָרַע' (שמואל ב' י"ב,
ט)? שביקש לעשות ולא עשה" (שבת נ"ו ע"א). אין זה המקום לדיינים על גישת חז"ל בעניין חטאו של דוד, אך לעניינינו
חשוב לציין שאותו חכם 'רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן' דורש גם את הדרשה הבאה המכירה הן בחטאו של דוד
והן בתשובה עליו: על פי זה מסתבר לפרש, שכיון שדוד המלך 'הקים עולה של תשובה', הרי 'זדונות נעשות לו כזכות'
(יומא פ"ו ע"ב); לאור זה סוגייה במסכת שבת נ"ו ע"א מנסה להציג את דוד באור חיובי, למרות שאין להכחיש את
חטאיו בעבר.

25 ראו פירוש רד"ק על אתר לפי בבלי יומא פו ע"ב.

26 וכך פרש האלשיך על אתר: "על כן אמר בבוא אליו כו' והוא כי דרך אנשים המוצאים תואנה להקל אשמתם שתתקרב
דעתם מלתקן עוונתם וישאר עונם על אשמותם, אך על ידי התעוררות איש נביא וכיוצא שיעיר לו און כי אשר לא טוב
עשה, מה יקר חסדו יתברך בזה, כי על ידי כן יתן אל לבו לשוב עד ה' ויחיה ולא ימות. והוא אומר לְמַצְחָם מְזִמּוֹר יאות
לדוד לומר שהיא שמחה כפולה...".

בחתימה של מזמור נ"א (כ-כא) דוד מייחל לבניין ירושלים וחומותיה. לפי ספר מלכים ודברי הימים שאיפה זו אכן מתגשמת בחיי שלמה, והמזמור החותם את האוסף השני לְדָוִד מתאר את הצלחת מלכות בית דוד בימי מלכות שלמה, אולם אין בספר תהילים תיאור מפורט של בניין ירושלים בידי שלמה.²⁷ חיסרון זה מתבאר בהסתכלות רחבה על ספר תהלים על פי הפרשנות ההקשרית ובמעקב של המושג "חומ(ו)ת ירושלים" בשאר ספרי מקרא:²⁸ הבנין וחומת ירושלים של שלמה (מל"א ג', א; ט', טו) נחרבו על ידי שנאת חיים (מל"ב י"ד, יג; דבה"ב כ"ה, כג) ובעיקר על ידי הבבלים, וירושלים נותרה יתומה וחומותיה מנותצות:

וּבְחֻדְשׁ הַחֲמִישִׁי בְּשַׁבָּעָה לַחֹדֶשׁ הָיָא שְׁנַת יְנַשְׁעַ עֶשְׂרֵה שָׁנָה לְמִלְכָּה נְבֻכַדְנֶאצַּר מֶלֶךְ בָּבֶל בָּא
נְבוּזַרְאֲדָן רַב טַבָּחִים עֶבֶד מֶלֶךְ בָּבֶל יְרוּשָׁלַם: וַיִּשְׂרֹף אֶת בַּיִת ה' וְאֶת בַּיִת הַמֶּלֶךְ וְאֶת כָּל בֵּתֵי
יְרוּשָׁלַם וְאֶת כָּל בַּיִת גָּדוֹל שְׂרֹף בָּאֵשׁ: וְאֶת חוֹמוֹת יְרוּשָׁלַם טָבַיַב נִתְצוּ כָּל הַיָּל פְּשָׁדִים אֲשֶׁר
רַב טַבָּחִים: וְאֶת יְתֵר הָעַם הַנִּשְׁאָרִים בְּעִיר וְאֶת הַנְּפֹלִים אֲשֶׁר נָפְלוּ עַל הַמֶּלֶךְ בָּבֶל וְאֶת יְתֵר
הַהַמּוֹן הַגָּלָה נְבוּזַרְאֲדָן רַב טַבָּחִים: (מלכים ב כ"ה, ח-יא)²⁹

בסופו של דבר, שלמה לא הגשים את חזונו של דוד המתואר בחתימה של מזמור נ"א, אך חומותיה של ירושלים שבו ונבנו בדור שיבת ציון:

וּבְחֻנְפַת חוֹמַת יְרוּשָׁלַם בְּקִשְׁוֹ אֶת הַלְוִיִּם מִכָּל מְקוֹמוֹתֵם לְהִבְיָאֵם לְיְרוּשָׁלַם לַעֲשֹׂת חֻנְפָּה
וְשִׁמְרָהּ וּבִתְדוֹת וּבְשִׁיר מְצִלְתִּים נְבָלִים וּבְכַנְרֹת: (נחמיה י"ב, כז)³⁰

דור שיבת ציון חזר לעיר בה דוד חנה, ובונה בה מחדש את בית ה'; בכך עולה גם התקווה להחזיר את העטרה של מלכות בית דוד לישראל. על מנת לעמוד באתגר היסטורי זה, בני דור של שיבת ציון שאבו השראה מדמותו של דוד מלך ישראל, אשר בנה את עיר דוד והכין את בניין המקדש. אך עיקר ההשראה מדמותו של דוד היא גדלות רוחו המוסרית של דוד המלך, אשר הקים את עולה של תשובה: סיפור חיי דוד פותחים דווקא במחאתו של נתן על חטא בת שבע, ורק בעקבות תשובתו דוד עלה באופן הדרגתי לגדולתו וכמייסד של מלכות בית דוד לדורות הבאים, כפי שעולה בהתבוננות רחבה על האוסף השני לְדָוִד:³¹

27 שמו של שלמה מופיע בכותרת של מזמור ע"ב ובמזמור האמצעי של שירי המעלות (ק"כ-קל"ד), בו אכן מדובר על בניין ירושלים: "שִׁיר הַמַּעֲלוֹת לְשִׁלְמָה אִם ה' לֹא יִבְנֶה בַּיִת שָׁוְא עֲמֻלוֹ בּוֹנִיו בּוֹ, אִם ה' לֹא יִשְׁמֵר עִיר שָׁוְא שָׁקֵד שׁוֹמֵר" (קכ"ז, א); אך תיאור של בניין העיר והמקדש בימי שלמה לא קיים בספר תהלים.

28 מושג זה מופיע במקרא בימי שלמה, בתיאור חורבן בית ראשון ובימי שיבת ציון, ובכך יש נוצר "סיפור" מיוחד של חומות ירושלים בספרי המקרא, כפי שיפורט בהמשך - מעקב אחרי בניין "המלוא" של ירושלים גם הוא מלמד, ששלמה ממכיך את המפעל של דוד אביו בבניין ירושלים; ראו למטה לפני הערה 17.

29 ראו גם דברי הימים ב' ל"ו, יט.

30 ראו גם נחמיה א', ג; יג, יג; ראו גם ישעיה ס"ב, ו.

31 בכך המקרא מבליט את התשובה ואת תיקון העולם כפתרון מעשי, ולא מתיימש עקב החטאים, כפי שידוע למשל בתפישה של 'החטא הקדמון', ואכמ"ל.

מזכרון ל"א

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

איש יש ארבע רגליים ארבע אוזניים וזנב אחד

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות

מקביליות אחרות